

- Σχδ. 1. Παλαιολιθικές θέσεις στην Εύβοια:
 1. Λίμνη, 2. Πρακίσι, 3. Αγ. Άννα, 4. Κατσικάς, 5. Κοκκινομηλιά, 6. Παλιοχώρι, 7. Νέα Αρτάκη, 8. Τριάδα, 9. Εφρακόνανα Μοκρικιάσας, 10. Καμάρι Φύλλων, 11. Πλατάκι.

Σχδ. 3. Παλαιολιθικές θέσεις στα νησιά των Β. Σποράδων.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

Αδαμάντιος Σάμψων
 Έφορος Αρχαιοτήτων

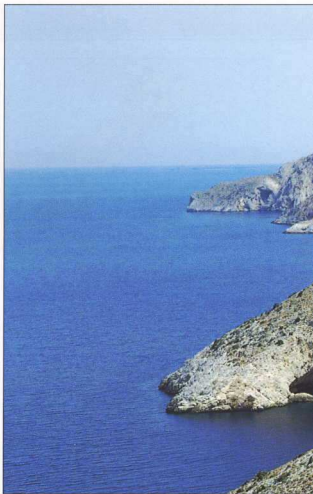
Μέχρι σήμερα η ανατολική Ελλάδα και η Εύβοια έχουν ερευνηθεί ελάχιστα όσον αφορά στην Παλαιολιθική περίοδο. Σε επιφανειακές έρευνες που είχαν διενεργήσει στη δεκαετία του '60 Άγγλοι αρχαιολόγοι (Sackett 1967), εντοπίστηκαν ελάχιστες θέσεις στη βόρεια Εύβοια. Λίγες θέσεις εντόπισαν και Καναδοί αρχαιολόγοι στη Βοιωτία, το 1981, επίσης σε έρευνα επιφανείας (*Archaeological Reports* 1980-81, 22), ενώ στην περιοχή της Κωπαΐδας αναφέρονται ευρήματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από δύο σπήλαια: το Σπήλαιο Σαρακηνού στο Ακραΐφνιο (Θ. Σπυρόπουλος, «Εισαγωγή εις την μελέτην του Κωπαϊδικού χώρου», *AAA* 6 (1973), 204) και το Σπήλαιο Σειντί Αλιάρτου (R. Stempfuss, «Die esten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland», *Mannus* 34 (1942), 132. R. R. Schmidt, *Die Burg Vucedol*, 1945).

Στις δεκαετίες του '70 και του '80, κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών μας για τον εντοπισμό προϊστορικών θέσεων στην Εύβοια, επισημάνθηκαν και αρκετές παλαιολιθικές θέσεις, στις οποίες όμως δεν έγινε συστηματική έρευνα. Οι περισσότερες από τις θέσεις αυτές εντοπίστηκαν στο βόρειο μέρος της Εύβοιας, γεγονός που δεν πρέπει να είναι τυχαίο (σχέδ. 1). Το παλαιοπεριβάλλον του βόρειου τμήματος του νησιού, που ακόμα και σήμερα είναι πιο δασωμένο και με τα περισσότερα νερά, ίσως ταίριαζε καλύτερα στις απαιτήσεις των πληθυσμών της Παλαιολιθικής εποχής. Αρχίζοντας από την περιοχή της Λίμνης, που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του νησιού, αναφέρουμε σποραδικά παλαιολιθικά εργαλεία που βρέθηκαν σε απόκρημνες ορεινές θέσεις ή σε μικρά πλατώματα, όχι όμως μακριά από τη θάλασσα (σχέδ. 1: 1). Συγκεκριμένα, σε μικρή απόσταση από τη Λίμνη, ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, σχηματίστη ανάμεσα σε βουνά μικρό πλάτωμα έκτασης 150 x 100 μ. Στο χώρο αυτόν, ανάμεσα σε πλήθος θραυσμάτων πυριτόλιθου, βρέθηκαν δύο φολίδες της Μέσης Παλαιολιθικής. Πρόκειται για ένα ξέστρο από μελί πυριτόλιθο (σχέδ. 2: 1) και ένα άλλο εργαλείο του ίδιου τύπου από πυριτόλιθο βυσιονίου χρώματος (σχέδ. 2: 2).

Σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Γεώργιο βρίσκεται ο ναός του Αγίου Αθανασίου, γύρω από τον οποίο σχηματίζεται πλάτωμα 15 περίπου στρεμμάτων, που χωρίζεται από το προηγούμενο με αβαθή χαράδρα. Φαίνεται ότι πολλές από τις επιχώσεις προέρχονται από τη διάβρωση των γύρω υψωμάτων. Αρκετά πυριτόλιθοι βρέθηκαν σε κατηφορικό σημείο προς τη μεριά της θάλασσας και πρέπει να έχουν κυλήσει από ψηλότερα. Από τη θέση αυτή προέρχονται 5 εργαλεία. Το ένα, από βυσινή πυριτόλιθο, ανήκει σε μετερό εργαλείο που έχει τη μορφή ρυγχούς αλόγου (σχέδ. 2: 8), ενώ μία αιχμή με θραυσμένο το άκρο (σχέδ. 2: 7) φέρει έντονο *retouche* και έχει φθαρεί από τη χρήση. Αιχμή παρουσιάζουν και τα εργαλεία 3, 4, από ερυθρό πυριτόλιθο, ενώ το 6 ανήκει σε ασυνήθιστο τύπο (σχέδ. 2). Στην ίδια θέση βρέθηκαν πολλές φολίδες από ανοιχτόχρωμο πυριτόλιθο που δεν έφεραν επεξεργασία. Αρκετά θραύσματα λεπίδων με πατίνα δεν μπορούν να χρονολογηθούν και δεν αποκλείεται να ανήκουν σε νεολιθικούς χρόνους (σχέδ. 2: 5). Φαίνεται πάντως ότι τα τυπικά παλαιολιθικά εργαλεία προέρχονται συνήθως από βυσινή πέτρα, χωρίς όμως να λείπουν και αυτά από πέτρα με την απόχρωση του μελιού.

Στην ευρύτερη περιοχή της λίμνης συναντώνται θραύσματα πυριτόλιθου χρώματος ανοιχτού καστανού ή μπλε, μερικά από τα οποία θα μπορούσαν να ανήκουν σε πυρήνες. Γύρω από τον ναό της Αγίας Κυριακής, 3 χλμ. βόρεια των δύο προηγούμενων θέσεων, βρίσκεται πλήθος τέτοιων θραυσμάτων πυριτόλιθου, αλλά δεν επισημάνθηκαν εργαλεία. Επειδή στην ανωτέρω θέση έχουν βρεθεί λείψανα της Αρχαιότερης Νεολιθικής, είναι πιθανότατα και οι πυριτόλιθοι αυτοί να ανήκουν στην ίδια περίοδο.

Συγκέντρωση πυριτόλιθων παρατηρήθηκε και στην περιοχή γύρω από το χωριό Προκόπι (σχέδ. 1: 2), στο εσωτερικό της βόρειας Εύβοιας. Είναι

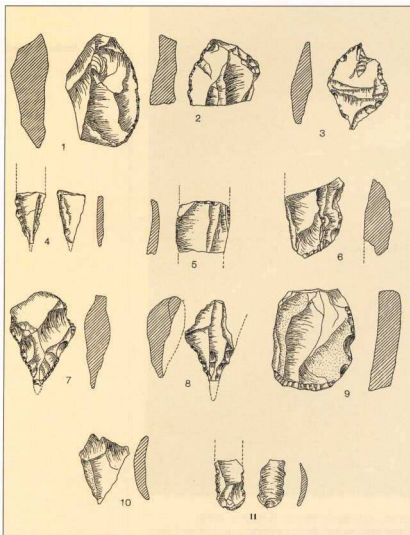
πολύ πιθανόν ότι στην ποτάμια κοιλάδα κατά μήκος του ποταμού Κηρέα υπάρχουν αρκετές παλαιολιθικές εγκαταστάσεις, αλλά η επιφανειακή έρευνα παρουσιάζει δυσκολίες λόγω της πυκνής βλάστησης. Ο ποταμός Κηρέας, που πηγάζει από τα βουνά Καντήλι και Πυξαριάς, μεταφέρει μεγάλες ποσότητες νερού στο βόρειο Αιγαίο όλο το χρόνο, και ήταν φυσικό να προσελκύει μεγάλα κοπάδια άγριων ζώων. Πρόσφατα στη θέση Καστρί, που βρίσκεται κοντά στο ποτάμι και όχι μακριά από το Προκόπι, συλλέχθηκαν άφθονα θραύσματα πυριτόλιθου. Μεταξύ αυτών αναφέρεται ένα τετραπλευρο εργαλείο (*end scraper*) από μελί πυριτόλιθο (σχέδ. 2: 9).

Βορειότερα συναντάμε τη γνωστή θέση της Αγκάλης (Sackett 1967, 48), στην παραλία της Αγιάνας (σχέδ. 1: 3). Στη βόρεια πλευρά της βρίσκεται η νησιδα του Αγίου Βασιλείου, που έχει σχηματιστεί από την έντονη διάβρωση στενού λαϊμού. Αν λάβουμε υπόψη ότι η στάθμη της θάλασσας ήταν κατά πολύ χαμηλότερη στη Μέση Παλαιολιθική, οι ακτές πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικές από τις σημερινές και η παλαιολιθική θέση θα βρισκόταν σε ψηλό σημείο, αρκετά μακριά από τη θάλασσα. Άλλοι αρχαιολόγοι αναφέρουν φολίδες τύπου *Levallois* από τη θέση αυτή. Τα τελευταία χρόνια συλλέχθηκαν δεκάδες εργαλεία με πατίνα της Μέσης Παλαιολιθικής από τον γράφοντα και την Ε. Μίχα. Βορειότερα, στην παραλία Κοτσικιές, εντοπίστηκε άλλη μία θέση (σχέδ. 1: 4), από την οποία

συλλέχτηκαν θραύσματα πράσινου πυριτόλιθου, αλλά όχι εργαλεία. Στη γύρω περιοχή βρέθηκαν θραύσματα από βυσσινή πυριτόλιθο, ή και άλλα που φέρουν πατίνα. Μεταξύ των τελευταίων αναφέρεται και μία αιχμή (σχέδ. 2: 10). Εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής έχουν βρεθεί και στα υψίπεδα που σχηματίζονται γύρω από τα ορεινά χωριά Κερασιά και Κοκκινόμηλιά (σχέδ. 1: 5). Στην Κερασιά, ως γνωστόν, βρίσκεται και το απολιθωμένο δάσος, το οποίο τις τελευταίες δεκαετίες έχει υποστεί σημαντική καταστροφή. Η ορεινή αυτή περιοχή της Εύβοιας διατηρεί πλούσια βλάστηση από πλατάνια, δρυς και πίνους, ενώ σε μεγαλύτερο υψόμετρο υπάρχουν δάση από έλατα. Σε αρκετά ξέφωτα, σε υψόμετρο 500-700 μ., έχουν περισυλλεγεί φολίδες από πυριτόλιθο που δείχνουν ανθρώπινη δραστηριότητα σε παλαιολιθικούς χρόνους. Η περιοχή αυτή, που χρειάζεται συστηματική έρευνα, πρέπει να ήταν προσφιλής τόπος συγκέντρωσης ζώων. Σε πολύ χαμηλότερο υψόμετρο βρίσκεται το Παλιχώρι, στην περιοχή Ροβιών, όπου οι F. Hours και V. Hankey (Sackett 1967, 45) είχαν περισυλλέξει πιθανά παλαιολιθικά εργαλεία (σχέδιο 1: 6). Στη θέση αυτή υπάρχει τεράστια ποσότητα πυριτόλιθου με την απόκρωση του μελιού, αλλά δεν βρέθηκαν τυπικά εργαλεία της περιόδου. Ο χώρος είναι δασωμένος, έχει άφθονα νερά και μοιάζει αρκετά με αυτόν της Λίμνης, ενώ η απόστασή του από τη θάλασσα δεν είναι μεγάλη. Στην ίδια περιοχή έχουν εντοπιστεί αρ-

κετές νεολιθικές θέσεις (Σάμψων 1980). Στην κεντρική Εύβοια οι θέσεις με παλαιολιθικό ενδιαφέρον είναι λιγότερες. Η κυριότερη βρίσκεται στην περιοχή Νέας Αρτάκης (σχέδ. 1: 7) και παρουσιάζει τεράστια συγκέντρωση εργαλείων. Η Ε. Μίχα έχει χαρακτηρίσει τη Νέα Αρτάκη ως χώρο λατόμησης. Τα βωξενίτικη προέλευσης εργαλεία χρονολογούνται από την Κατώτερη ως την Ανώτερη Παλαιολιθική, τα περισσότερα όμως είναι μάλλον ατυπικά (Μίχα 1985 και Μίχα 1986). Σε επιφανειακή έρευνα που διενεργήσαμε στις περιοχές Βολέρι-Δύο Βουνά βρέθηκαν εργαλεία της Μέσης και της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Στην πρώτη θέση χαρακτηριστικά είναι τα διαμορφωμένα σφαιρικά εργαλεία από βωξίτη. Εκτός από ελάχιστα δείγματα, τα υπόλοιπα δεν μπορούν να χρονολογηθούν αφού δεν έχουν γίνει ανασκαφές. Είναι πιθανόν περισσότερες παλαιολιθικές θέσεις να κρύβονται στο εσωτερικό της Κεντρικής Εύβοιας, γύρω από τα χωριά Μακρυκάπα, Πάλιουρας και Καθενοί, όπου υπάρχει πυκνή βλάστηση. Η περιοχή διασχίζεται από ποτάμια και έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση. Κοντά στο χωριό Τριάδα και σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο του Κούρου βρέθηκαν φολίδες τύπου Levallois με πατίνα, που πιθανώς ανήκουν στην Παλαιολιθική περίοδο (σχέδ. 1: 8). Η Ε. Μίχα αναφέρει επίσης παλαιολιθικά εργαλεία από την περιοχή Εφτακόνα της Μακρυκάπας, και συγκεντρωμένα γύρω από ένα μικρό σπήλαιο (σχέδ. 1: 9).

Σχέδ. 2. Εύβοια.
Παλαιολιθικά εργαλεία.

2. Οστέινα αγκίστρια της
Μεσολιθικής περιόδου από
το σπήλαιο του Κύκλωπα.

Η απουσία ηγαίων υδάτων είναι εμφανής σε μια άλλη ημιορεινή θέση της Εύβοιας, στο Καμάρι Φύλλων, όπου σχηματίζεται μια στενή ποτάμια κοιλάδα με πολλές βραχοσκεπές (σχέδ. 1: 10). Στο χώρο αυτό βρέθηκαν αβέβαια παλαιολιθικά εργαλεία καθώς και δύο ευμεγέθη σφαιρικά αντικείμενα από βωξίτη, όπως αυτά από το Βολέρι της Ν. Αρτάκης. Από την ίδια περιοχή προέρχεται μια λεπίδα με πατίνα, της οποίας η χρονολογία είναι αβέβαιη (σχέδ. 2: 11). Ένα ευρύχωρο σπήλαιο που υπάρχει στον ίδιο χώρο, η Βορινή Σπηλιά, παρουσιάζει παχιές επιχώσεις με νεολιθική κεραμική, ενώ δεν αποκλείεται σε βαθιά στρώματα να υπάρχουν και παλαιολιθικά λείψανα.

Πυριτόλιθοι με πατίνα έχουν βρεθεί σε αφθονία στη θέση Πλατάκι, πολύ κοντά στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων (Σάμψιν 1993, 232). Λίγα από αυτά μπορούν να θεωρηθούν εργαλεία, ενώ η χρονολογία τους προς το παρόν είναι αβέβαιη. Το πλάτωμα πάνω στο οποίο βρέθηκαν είναι απογυμνωμένο, αλλά θεωρείται ιδανική θέση αφού δεσπόζει στην περιοχή και ελέγχει το βαθύ φαράγγι που διασχίζεται από τον ποταμό Χόνδρο (σχέδ. 1: 11).

Οι Β. Σπαράδες, αν και γεωγραφικά ανήκουν περισσότερο στη Θεσσαλία, πολιτισμικά όμως είχαν ανέκαθεν σχέσεις με τη βόρ. Εύβοια. Δεδομένου ότι το βόρ. τμήμα της Εύβοιας κατά τη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική, εποχές μεγάλης καθόδου της θαλάσσιας στάθμης, ήταν ενωμένο με τη Θεσσαλία, που σχημάτιζε με τη Σκιάθο, τη Σκόπελο και την Αλόνησσο μια μακρά χερσόνησο (σχέδ. 3), θα ήταν εύκολο να υπάρχει επικοινωνία μεταξύ όλων αυτών των περιοχών. Η ανακάλυψη τα τελευταία χρόνια παλαιολιθικών λειψάνων στον ηνσιωτικό χώρο των Σπαράδων προκάλεσε ιδιαίτερη έκπληξη, και ο

μόνος τρόπος να ερμηνευθεί είναι να δεχθούμε ότι οι διαυλοι μεταξύ των νησιών δεν υπήρχαν στους χρόνους εκείνους. Αν υπολογισθεί ότι η θαλάσσια στάθμη ήταν χαμηλότερα κατά 100-120 μ., ο θεσσαλικός κορμός ήταν ενωμένος με τη Σκιάθo, τη Σκόπελο και την Αλόνησο, σχηματιζόταν δηλαδή μια αρκετά πλατιά χερσόνησος. Μεταξύ της Αλοννήσου και της Κυρά Παναγιάς, λόγω του μεγάλου βάθους, θα υπήρχε και τότε πορθμός, όπως και μεταξύ της Κυρά Παναγιάς και των Γιούρων. Τα θαλάσσια αυτά περάσματα, αν και επικίνδυνα λόγω των ρευμάτων, φαίνεται ότι δεν αποτελούσαν εμπόδιο για τους κυνηγούς ή τους ψαράδες της Παλαιολιθικής περιόδου. Οι ανασκαφές στο σπήλαιο του Κύκλωπα τα τελευταία 5 χρόνια (Sampson 1996) μας έδωσαν αδιάσειστα στοιχεία για συστηματικό ψάρεμα και ναυσιπλοΐα στην περιοχή από τους Μεσολιθικούς χρόνους (σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων), ενώ έφεραν στο φως και αραιά ευρήματα της Παλαιολιθικής. Το γεγονός αυτό αποτελεί έγκριτη μαρτυρία για την ύπαρξη πρωτόγονης ναυσιπλοΐας στους Παλαιολιθικούς χρόνους, πράγμα πολύ σημαντικό για το Αιγαίο (εικ. 1).

Για πρώτη φορά εντοπίστηκαν παλαιολιθικά λείψανα στο Κοκκινόκαστρο της Αλοννήσου σε παχύ χρώμα ερυθρογής από τον Δ. Θεοχάρη (AAA 3 (1970), 277), και πρόσφατα στον ίδιο χώρο άρχισε συστηματική ανασκαφή της Εφορείας Σπηλαιολογίας. Επίσης σε δύο άλλες θέσεις της Αλοννήσου, στη Στενή Βάλα και στα Γλυφά, ο ίδιος ερευνητής είχε περισυλλέξει πυριτολιθικά εργαλεία και πυρήνες. Μάλιστα στην Αλόνησο, σε μικρή απόσταση από την προηγούμενη θέση, στην περιοχή Σπαρτίνα, επισημανθήκε πηγή πυριτολίθου ίδιου ούστωσης με αυτόν του Κοκκινόκαστρου.

Η επιφανειακή έρευνα που διενεργήσαμε τα τε-

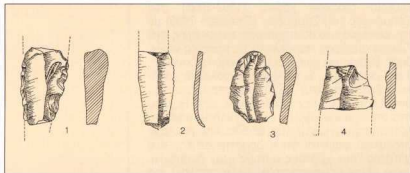
λευταία τέσσερα χρόνια (1992-1995) στα Ερμημόνησα των Σποράδων (Sampson 1996) με την ευκαιρία της συστηματικής ανασκαφής στα Γιούρα απέδωσε παράλληλα με αρκετές νεολιθικές θέσεις και ίχνη παλαιολιθικής παρουσίας. Στα Γιούρα (εικ. 1) τα λίγα παλαιολιθικά εργαλεία βρέθηκαν στα βαθύτατα στρώματα του σπηλαίου, αλλά δεν προέρχονται από ξεχωριστό στρώμα και μάλλον έχουν κυλήσει από ψηλότερα σημεία κοντά στην είσοδο. Από το ελαχίστο υλικό φαίνεται ότι η δραστηριότητα στο σπήλαιο τους χρόνους αυτούς ήταν ασήμαντη. Ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί άλλα σπήλαια πιο κοντά στη θάλασσα, η στάθμη της οποίας θα ήταν πολύ χαμηλότερη. Επίσης από το ΝΔ τμήμα του νησιού προέρχονται λίγιοι πυριτόλιθοι με πατίνα, μεταξύ των οποίων μία αιχμή της Μέσης Παλαιολιθικής (σχέδ. 4: 1).

Στο νησί Κυρά Παναγιά, που βρίσκεται απέναντι από τα Γιούρα, επισημανθήκαν λίγα παλαιολιθικά εργαλεία στη θέση Αγ. Πέτρος, όπου ανασκάφη οικισμός της Μέσης Νεολιθικής (Efstratiou 1985). Η επιφανειακή έρευνα στο μεγάλο αυτό νησί απέδωσε ακαθόριστα μόνο δείγματα παλαιολιθικής λιθοτεχνίας.

Περισσότερα λίθια προέρχονται από το μικρό νησί Γράμιζα, που παρεμβάλλεται μεταξύ Γιούρων και Κυρά Παναγιάς. Το απότομο και βραχώδες αυτό νησί διατηρεί στην κορυφή του παχιά επίχωση ερυθρογής, μέσα στην οποία βρέθηκαν πυριτολιθικά εργαλεία με πατίνα που έχουν βέβαιη προνεολιθική προέλευση (σχέδ. 4: 2-4). Θραύσματα λεπίδων με πατίνα θα μπορούσαν να ανήκουν στην Ανώτερη Παλαιολιθική, αλλά χωρίς ανασκαφή δεν είναι δυνατόν να πει κανείς τίποτα. Από την κορυφή της Γράμιζας πάντως θα ήταν δυνατόν να ελεγχονται τα γύρω νησιά, επομένως ένας καταλιμός-παρτηρητήριο θα ταίριαζε στο σημείο αυτό.

3. Σπήλαιο του Κύκλωπα. Στο φερμάν της μεσολιθικής περιόδου.

Σχέδ. 4. Β. Σποράδες. Παλαιολιθική-προνεολιθική Μεσογεία.

Η ανακάλυψη παλαιολιθικών εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ψαθούρα, το βορειότερο νησί των Σποράδων, είναι ακόμα πιο ενδιαφέρουσα. Το μικρό φησαισιτογενές νησί ήταν στους χρόνους εκείνους ενωμένο με τα Γιούρα και την Κυρά Παναγιά, επομένως σχηματιζόταν ένα πολύ μεγαλύτερο νησί, που όμως ήταν αποκομμένο από την Αλόνησο. Τα παλαιολιθικά εργαλεία βρέθηκαν στο νότιο μέρος του νησιού, σε σημείο όπου έχουν επισημανθεί λείψανα οικισμού της Νεολιθικής περιόδου και της Χαλκοκρατίας. Πρόκειται για πολλές φολίδες της Μέσης Παλαιολιθικής και θραύσματα πυρήνων με πατίνα διαφορετικής μορφής.

Συμπεράσματα

Η παλαιολιθική κατοίκηση στην Εύβοια, όπως εμφανίζεται σήμερα, είναι πολύ αποσπασματική. Αν και υπάρχει πληθώρα θέσεων στη βόρεια Εύβοια, στην κεντρική οι θέσεις αραιώνουν, ενώ στη νότια δεν έχει ακόμα εντοπιστεί καμία. Η μεγάλη συγκέντρωση εργαλείων που παρατηρείται στη Ν. Αρτάκη είναι σπάνια περίπτωση για την κεντρική Ελλάδα, αλλά δυστυχώς οι επιχώσεις στην περιοχή είναι πολύ μικρές για να γίνει αποτελεσματική ανασκαφική έρευνα.

Με συστηματική έρευνα στην Εύβοια τα πράγματα μπορούν να αλλάξουν και η διαδοχή των παλαιολιθικών φάσεων να καθοριστεί με μία ανασκαφή σε θέση που θα επιλεγεί στο μέλλον. Μέχρι σήμερα κανένα σπήλαιο δεν έχει παρουσιάσει παλαιολιθικά ίχνη, αλλά είναι ελάχιστα αυτά τα οποία έχουν ανασκαφεί. Δεδομένου όμως ότι οι εισόδοι των σπηλαίων αλλάζουν πολύ εύκολα μορφή, είναι πιθανόν σπήλαια που υπήρχαν τότε να μην είναι ορατά σήμερα.

Η κατοίκηση σε ορεινά ή ημιορεινά σημεία της Β. Εύβοιας ασφαλώς θα είχε σχέση με την ύπαρξη θηραμάτων. Είναι πολύ πιθανόν οι παλαιολιθικοί κυνηγοί να ανέβαιναν στα ορεινά τους καλοκαρινούς μήνες, όπου θα υπήρχε χορτάρι για τα ζώα. Χειμερινές εγκαταστάσεις μπορούν να θεωρηθούν οι θέσεις της Αγιάνας και της Κοτσικιάς, καθώς και της Αρτάκης, που βρίσκονται κοντά στη θάλασσα. Γενικά οι παλαιολιθικές θέσεις πρέπει να συνδέονται με μετακινήσεις των ζώων και πρέπει να βρίσκονταν σε περάσματα ή κοντά σε πηγές.

Στις Β. Σποράδες υπολείπεται έρευνα στα δύο μεγάλα νησιά Σκόπελο και Σκιάθος, όπου μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί καμία παλαιολιθική θέση. Στην Αλόνησο και στα Ερμηονήσια στρωμα-

τογραφικές έρευνες είναι απαραίτητες για να καθοριστούν οι φάσεις κατοίκησης. Φαίνεται ότι η σημαντική ανθρώπινη δραστηριότητα που παρατηρείται στην περιοχή από τη Μέση Παλαιολιθική είχε σχέση με την ύπαρξη θηραμάτων. Οστά ζώων της ίδιας εποχής έχουν ήδη βρεθεί στο Κοκκινόκαστρο της Αλόνησου. Πλούσια πανίδα πρέπει να υπήρχε και στα μικρότερα νησιά, όπως η Κυρά Παναγιά, τα Γιούρα και η Ψαθούρα. Το ενδιαφέρον των παλαιολιθικών ανθρώπων πιθανώς στρεφόταν και στο ψάρεμα, που θα γινόταν με πρωτόγνωρα μέσα, αφού η περιοχή αυτή ανέκαθεν ήταν ένας από τους καλύτερους ψαροτόπους του Αιγαίου. Δεν είναι τυχαίο ότι στους Μεσολιθικούς χρόνους υπάρχει τόσο μεγάλη αλιευτική δραστηριότητα και τέτοια εξειδίκευση στον τομέα αυτόν της τροφουσυλλογής (εικ. 2, 3).

Palaeolithic Sites on Euboea and Northern Sporades

A. Samson

Although a systematic excavation for the location of Palaeolithic sites on Euboea has not been carried out until today, quite many Palaeolithic sites have been found among numerous Neolithic ones, during the surveys conducted in the 1970's and 1980's. Most of them lie on the Northern and central Euboea. Especially the northern part of the island, being more wooded and with an abundance of water, seems to have served better the living needs of the people of that time. All the sites of Northern Euboea, such as Hagia Georgiia, Hachos Athanassios, Prokopi, Agia Anna, Kotsikia, Kerassia, Paliochori Rovion, have produced lithic material exclusively of the Middle Palaeolithic, while on central Euboea tools of the Lower and Upper Palaeolithic have been found. Although no Palaeolithic site has yet been located on Northern Euboea, it is certain that this picture will be changed by the results of a systematic excavation. The inhabitation of mountainous or close to rivers spots must be related with the presence of games. The Palaeolithic hunters might have moved to the highlands in the summer, where there would be an abundance of grass for the animals. The sites at Nea Artaki, Kotsikia, Hagia Anna, which lie close to the sea, can be considered as winter settlements. The Palaeolithic sites on Euboea must generally be related with the migration of animals and must have been situated either on the animals' routes or close to springs.

Quite many Middle Palaeolithic sites have also been found on Northern Sporades. At a time that the sea level had been much lower than presently, this insular group was united with Thessaly and Northern Euboea (drawing 3). In the past years, on the occasion of the Kyklopes cave found excavation on Joura, a survey of all the small islands of the group was carried out, which brought to light more Palaeolithic sites, beside the two already known. On Alonnessos, Kyra Panaghia, Gramizia, Joura and Psathoura the Palaeolithic sites, which have been located, also show the existence of primitive navigation, since the desert islands of Northern Sporades had not always been united. The excavation in the Kyklopes cave proved that during the Mesolithic period (8th millennium BC) there was specialized fishing and quite advanced navigation, thus suggesting the existence of a tradition in similar activities in the Northern Sporades area.

The human activity in the area of Sporades seems to be related with the existence of the Boreas. Both the Kyklopes on Alonnessos, excavated in the past as well as recently, a rich fauna must have had also existed on the other small islands. However, the Prehistoric people might as well have been interested in fishing, since the sea area of Sporades has had always been one of the best fishery in the entire Aegean. We believe that in the future the research must be targeted at the location of sites on the bigger islands, such as Skopelos, Skiathos and Alonnessos, which exhibit rich feeding sources.

Βιβλιογραφία

- Eustratiou N., Agios Petros, Oxford 1985 (BAR 241).
 Sackett L.H. et al., "Prehistoric Euboea: contribution towards a survey", BSA 61 (1966), 33-112.
 Σάμσον Α., "Προϊστορικές θέσεις και οικισμοί στην Εύβοια", Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών 23 (1980), 91-249.
 Σάμσον Α., Στεφάνη Θεοφανίου, Το σπήλαιο, ο οικισμός και το κεραμοτείο, Αθήνα 1993.
 Samson A., "Excavation at the Cave of Cyclopes on Youra, Alonnessos", in E. Ailam-Stern, Die Aigäische Fruktzeit, Wien 1996.
 Σαραντάο-Μίχα Ε. - Μίχα Σ., "Στοιχεία ληθτοσύνης της Κάτω Παλαιολιθικής της Νέας Αρτάκης Εύβοιας", Αρχαίολογία 17 (1985).
 Σαραντάο-Μίχα Ε., "Εντοπισμός προϊστορικών λατομείων και εργαστηρίων", Αρχαίολογία 18 (1986).
 Σαραντάο-Μίχα Ε., "Εργαστήρια κατοικηθείσες παλαιολιθικών εργαλείων στην περιοχή σπήλαιου Ερτακονίκων Μακρομυριάς στην Εύβοια", AAA 18 (1985), 81.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Η Πελοπόννησος αποτέλεσε ενεργό πεδίο της έρευνας της ΠΕ και έχει να παρουσιάσει σήμερα μεγάλο πλούτο θέσεων.

Από την Αρκαδία προέρχεται η πιο παλιά μινεα εργαλείου, που αποδόθηκε στην Πρώμη Παλαιολιθική.

Στην Αργολίδα ανασκάφηκαν δύο σπήλαια: το Φράγγχι, από διεθνή διεπιστημονική ομάδα υπό τον T. W. Jacobsen, και το Κεφαλάρι, από μια γερμανική αποστολή υπό τον L. Reisch. Τόσο το Φράγγχι όσο και το Κεφαλάρι, όπου όμως η έρευνα παρέμεινε στα πρώτα της στάδια, αποτελούν θέσεις-κλειδιά για την κατανόηση της παλαιολιθικής κατοίκησης της χώρας. Με το τέλος της ανασκαφής στο Φράγγχι η έρευνα της αμερικανικής αποστολής υπό τον C. Runnels αναγνώρισε εμφανειακά ικανό αριθμό θέσεων. Στις μέρες μας διεξάγονται ανασκαφές σε βραχοσκεπές στο φαράγγι της Κλεισούρας, στα πλαίσια μιας ελληνοπολωνικής συνεργασίας του Πανεπιστημίου της Κρακοβίας υπό τον καθ. J. K. Kozlowski και της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας. Ας σημειωθεί, τέλος, μια σύντομη ανασκαφή που έγινε το 1974 στη θέση Κοκκινόβραχος Ναυπλίας από την Α. Πρωτονοταρίου-Δελιάκη.

Η δυτική Πελοπόννησος δεν έχει να παρουσιάσει καμία ανασκαμμένη θέση, αν και οι έρευνες της γαλλικής αποστολής στην Ηλεία από τον A. Leroi-Gourhan και τους συνεργάτες του κατά τη δεκαετία του '60 ήταν ιδιαίτερα αποδοτικές. Πρόσφατα νέες θέσεις ήρθαν στο φως στην Αχαΐα χάρη σε έρευνες της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας.

Τέλος, στη Λακωνία ανασκάπτονται δύο σπήλαια, το Απήδημα, από τον καθ. Θ. Πίτσιο, και τα Καλαμάκια, το τελευταίο στα πλαίσια μιας ελληνογαλλικής συνεργασίας του Εθνικού Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Γαλλίας υπό τον H. de Lumley και της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας.

Η ανθρώπινη κατοίκηση στην Πελοπόννησο καλύπτει τη Μέση και την Ύστερη Παλαιολιθική.

Γ. Κ.-Φ.

PELOPONNESE

Peloponnese is a productive field of Palaeolithic research and presents today a large number of sites.

From Arcadia comes the oldest reference to an implement which was assigned to the Early Palaeolithic.

In the Argolid two caves have been excavated:

Franchthi, by an international interdisciplinary team under T. W. Jacobsen, and Kephalaria, by a German expedition under L. Reisch. Both Franchthi and Kephalaria, where, however, the research has not been advanced beyond the preliminary stages, are key-positions for the understanding of the Palaeolithic habitation of Greece. The survey of the American team under C. Runnels has located quite many sites. Presently excavations are carried out in rock shelters at the Kleisoura canyon, in the framework of a Greek-Polish cooperation between the University of Krakow, under Professor J. K. Kozlowski, and the Ephorate of Palaeoanthropology-Spelaology of the Greek Ministry of Culture. Finally, a brief excavation at the site Kokkinovrachos, Nauplia, should be mentioned, which was conducted by A. Protonotariou-Deilaki in 1974.

The Western Peloponnese does not exhibit any excavated site, although the research of the French expedition in Eleia under A. Leroi-Gourhan and his collaborators, during the 1960's, proved to be quite fruitful. New sites came to light in Achaia recently owed to the research of the Ephorate of Palaeoanthropology-Spelaology.

Finally, in Laconia two caves are excavated, Apidima, by Professor Th. Pitsios, and Kalamakia, the later in the framework of a Greek-French cooperation between the French National Museum of Natural History, under H. de Lumley, and the Greek Ephorate of Palaeoanthropology-Spelaology.

The human habitation in the Peloponnese covers the Middle and Late Palaeolithic period.